

Михайло Довбищенко

ШЛЯХЕТСЬКА РОДИНА ЄЛОВИЦЬКИХ У ГРОМАДСЬКОМУ ТА РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНІ СЕРЕДИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Походження та родинні зв'язки Єловицьких

Родина Єловицьких належить до шляхетських сімей, які здавна проживали на території Волині. На думку Н. Яковенко, ім'я згаданій родині дало поселення Єловичі, в основі назви якого лежить некалендарне ім'я Єло. Вперше представник цього роду Пашко Єловицький згадується у середині XV ст. в книзі земельних данин Казимира IV як особа, що отримала великокнязівське пожалування на маєтки Ланівці, Грушова та Чернечгородок Кременецького повіту. Приблизно в той самий час у документах фіксуються інші представники сім'ї: Яцко та Івашко. Це наводить на думку про те, що згадана родина уже в середині XV ст. була сформованою не в першому поколінні¹. Можливо, родина Єловицьких мала спільний корінь з іншими шляхетськими сім'ями Волині: Єловичами, Єло-Букоємськими та Єло-Малинськими, однак переконливих документальних підтверджень цієї гіпотези поки що не виявлено.

Умовним “корінням роду” вважатимемо Гнівоша Єловицького (помер не пізніше 1568 року) та його батька – Івашка. Звісно, на той час ця родина вже була знаною на Волині, володіла немалими маєтками на Кременеччині, але через брак документів ми лише з середини XVI ст. маємо можливість окреслити її історію. Саме їхні нащадки започаткували дві родинні гілки Єловицьких: Савинську та Антонівську, які об'єднали в собі численних представників родини.

Доволі численна сім'я Єловицьких мала шлюбні стосунки з багатьма впливовими українськими шляхетськими родинами Волині. Серед них були князі Порицькі, Сокольські, Чарторийські, пред-

¹ Див. Яковенко Н. Українська шляхта. К., 1993. С. 140.

ставники впливового шляхетства Єло-Малинські, Потії, Болбас-Ростоцькі та ін. Ці родинні зв'язки не в останню чергу сприяли (поряд з іншими чинниками) зміцненню авторитету Єловицьких серед волинської шляхти.

Родинні маєтки Єловицьких

На середину XVI ст. в руках родини Єловицьких зосередилися значні володіння. Глава сімейства – Гнівош Єловицький – володів дев'ятьма селами, серед яких були Ланівці, Млинівці, Забужани, Орешківці, Плоске, Мирогоща, Кам'яниця, Загір'я та Заболоття. Після смерті Гнівоша його троє синів актом від 1568 р. поділили цей спадок між собою. При цьому Савин Єловицький отримав Ланівці, Млинівці, Забужани, Орешківці і пляц у Кременці. Село Плоске доживотно мала тримати дружина Гнівоша Єловицького – Овдотя Хомяківна, але після її смерті маєток мав перейти Савину. Дмитро Єловицький задовольнився Мирогощею, а Антон Єловицький успадкував три села: Кам'яницю, Загір'я і Заболоття².

Єловицькі виявилися дбайливими господарями – родові маєтки примножували і рідко продавали чи заставляли. Причому такі операції відбувалися переважно між близькими родичами в межах власної родинної лінії. Економічному зростанню Єловицьких сприяли також вигідні шлюби. Так, Олександр Єловицький (Антонівська гілка), одружуючись 1622 р. з Єфросинією Потіївною, отримав як її посаг 20 тис. золотих³.

Економічно успішними виявилися представники Антонівської гілки Єловицьких. Так, Миколаю Єловицькому (син Антона Єловицького) належало вже вісім сіл, серед яких були Кам'яниця, Микитичі, Підлужжя, Заболоття, Пирятин, Волка Михайлівська, Мілче, Загірці. Цей маєтковий фонд незмінно лишався в руках родини до середини XVII ст. включно, поділений між синами Миколая – Андрієм та Олександром. При цьому, згідно з подимним переписом 1629 р., Андрій Єловицький володів у Луцькому повіті Загірці (13 димів), Рудка (2 дими), Пирятин (23 дими), Мільча (23 дими)⁴. За цими даними, Олександр Єловицький володів у Кременецькому повіті маєтками Микитичі, Підлужжя, Кам'яниця

² ЦДАК України. Ф. 22, оп. 1, спр. 1, арк. 27–29, 30 зв.

³ ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 11–15 зв.

⁴ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930. С. 60.

(разом у трьох селах — 41 дим), а також Туриковичами (3 дими) та Заболоттям (6 димів)⁵.

Натомість документи з родинного архіву Єловицьких свідчать, що після 1629 р. брати обмінялися маєтками, що й було зафіксовано на середину XVII ст. На той час Андрій Єловицький виступав володарем Кам'яниці, Микитич, Підлужжя та Заболоття, а Олександр Єловицький зосередив у своїх руках Мілче, Пирятин, Загірці та Волку Михайлівську⁶.

Дещо складнішою була маєткова ситуація в *Савинській лінії* родини. Її родоначальник Савин Єловицький мав п'ять синів і це, природньо, вело до подрібнення маєтків, що значно ускладнювало економічну діяльність. Власне, сини Савина (крім Якуба Єловицького, який став ченцем) поділили між собою маєтності батька не тільки по селах, але й по димах: кожен володів у родинних маєтках певною кількістю оподаткованих господарств. Хоча й за таких обставин загальна економічна ситуація у цій родинній групі видається досить непоганою. Цьому, зокрема, сприяла та обставина, що після згасання роду Дмитра Єловицького (брата Савина) саме представникам Савинської лінії дістався маєток Мирогоща.

Так, за даними подимного перепису 1629 р., найбагатшим представником Савинської лінії родини виявився **Данило Єловицький** який сумарно володів 295 димами у маєтках Плоске (132 дими), Мирогоща (65 димів), Оженин (51 дим), Липа (26 димів), Стадники (17 димів) та Новородичі (4 дими)⁷. Інші двоє представників цієї родинної групи — **Захарій** та **Філон Єловицькі** — ділили між собою маєтки Ланівці (відповідно 17 та 16 димів), Млинівці (24 та 24 дими), Забужани (12 та 11 димів), Ожешківці (14 та 14 димів), Новгородичі (7 та 6 димів)⁸. На початку XVII ст. у цих маєтках мав свою частку **Ієронім Єловицький**, але він 1615 р. продав її братам — Криштофу та Захарію — за 13 тис. злотих⁹.

До середини XVII ст. відзначився успішною господарською діяльністю та примноженням родинного спадку вже згаданий Фі-

⁵ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930. С. 107.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 1.

⁷ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930. С. 60.

⁸ Там само. С. 107.

⁹ ЦДАІАК України. Ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 21 зв. — 24.

лон Єловицький. Близько 1643 р. він придбав за 20 тис. злотих у свого родича (ймовірно, двоюрідного брата) Станіслава Єловицького його частину в маєтках Ланівці, Млинівці, Орешківці та Забужани, остаточно зосередивши ці володіння у своїх руках¹⁰. Приблизно в той час він заснував місто Філонів та придбав маєток Міхнівці. Окрім того, на заставному праві Філон Єловицький володів селами Кусківці, Курначівка (Кременецький повіт), Михайлівці та Рилавиці (Володимирський повіт)¹¹.

Таким чином, представники родини Єловицьких – обох родинних ліній – переважно виявилися успішними господарниками. На відміну від багатьох інших багатодітних шляхетських родин Волині, вони не тільки зберегли маєтковий спадок, що дістався їм від родоначальників сім'ї у середині XVI ст., але й суттєво його примножили.

Єловицькі в громадсько-політичному житті Волинського воєводства та на службі Речі Посполитої

Представники родини Єловицьких виявилися досить активними у громадсько-політичному житті Волинського воєводства. Виразні згадки про це знаходимо у 30-х роках XVII ст. (так званий період “безкоролів'я”). Так, 3 червня 1632 року одразу троє представників родини – **Андрій, Філон та Данило Єловицький** – підписали каптурову ухвалу волинської шляхти, яка передбачала гарантування внутрішньої та зовнішньої безпеки Речі Посполитої¹². Того року один з них – Філон Єловицький – був присутнім на виборчому сеймі¹³.

Про військову службу Єловицьких лишилися тільки фрагментарні згадки, але й вони дають підстави припускати, що в цій сфері діяльності вони досягли значних успіхів. Встановлено, наприклад, що Філон Єловицький тривалий час служив ротмістром у князя Януша Вишневецького, брав участь у військових походах і в 40-х рр. XVII ст. обіймав посаду войського володимирського¹⁴. Інший представник родини – **Андрій Єловицький** – також згадується як військовий ветеран. Про це виразно свідчить шляхта Волинського воєводства в інструкції послам на сейм у грудні 1651 р., в якій просила короля відзначити Андрія Єловицького, який уже 14 років

¹⁰ ЦДАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 233, арк. 60–62 зв.

¹¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 505.

¹² АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. К., 1861. С. 162–181.

¹³ Там само. С. 216.

¹⁴ ЦДАК України. Ф. 22, оп. 1, спр. 48 а, арк. 35 зв.–36 зв., арк. 160.

провів у війську, за вірну службу Речі Посполитій¹⁵. Очевидно, саме за ці заслуги він у середині XVII ст. став війським луцьким. Можливо, відзначилися у військових походах також **Олександр** та **Михайло Єловицькі** (батько і син), а також їхній далекий родич **Захарій Єловицький**, які почергово займали посаду військового кременецького. Почесними титулами та відповідальними посадами було обдаровано також інших представників родини – **Савина Єловицького** (війський кременецький), **Криштофа Єловицького** (підстолій волинський), **Самійла Єловицького** (війський луцький), **Якуба Єловицького** (писар земський кременецький), **Данила Єловицького** (підкоморій кременецький).

Таким чином, попри брак конкретних даних про військову та цивільну діяльність Єловицьких, уже те, що вони займали згадані посади, свідчить про великий авторитет та вплив представників цієї сім'ї в середовищі волинського шляхетства, передусім Кременецького повіту.

Релігійний вибір Єловицьких

Православна гілка родини Єловицьких

З кінця XVI ст., коли Україна вступила у складний та суперечливий період активізації релігійних рухів, пов'язаний з поширенням католицизму та проголошенням Берестейської унії, родина Єловицьких висунула зі свого середовища представників, які рішуче виступили на захист православ'я.

Передусім слід згадати, що Єловицькі були одними з фундаторів Луцького братства. Так, 1617 р. підстолій Волинської землі **Криштоф Єловицький** (Савинська лінія родини) був одним з перших світських осіб, який вписався в реєстр членів братства¹⁶. Він же своїм листом від 1 жовтня 1621 р. записав на користь братства Сасківський пляц у місті Луцьку з правом будівництва на ньому церкви. Фундатор зазначив, що робить це дарування на хвалу Богу та з проханням про молитву за себе та своїх родичів. Фундація була вчасною – невдовзі Криштоф Єловицький помер¹⁷. Традиції підтримки Луцького братства дотримувалися інші члени родини Єловицьких. Зокрема, син Криштофа – **Філон Єловицький** – теста-

¹⁵ АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. К., 1861. С. 411.

¹⁶ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т. I–II. К., 1898. С. 4.

¹⁷ ЦДАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 138, арк. 807–808.

ментом від 1651 р. пожертвував на користь братства 300 злотих¹⁸. Ще масштабніше дарування на Луцьке братство зробив **Олександр Єловицький** (Антонівська лінія). Тестаментом від 1647 р. він заповів на його користь частину суми (1,5 тис. злотих), яку заборгував йому Киліян Вільгорський, та 30 злотих на сорокоуст¹⁹.

Окрім Луцького братства, Єловицькі активно підтримували інші православні монастирі та церкви як у власних дідичних маєтностях, так і поза ними. В цьому сенсі Єловицькі були представниками нечисленної, але досить помітної групи волинського шляхетства, релігійні погляди якої свідчили про початок формування нової духовно-релігійної свідомості. В той час переважна більшість волинського православного панства перебувала у світоглядно-релігійній системі “містечкового” або “регіонального” православ'я. Полягало воно в тому, що українська православна шляхта Волині опікувалася храмами у власних маєтках, в кращому разі підтримувала Луцьке братство, але виявляла байдужість до загальних проблем православ'я. Навіть заможні представники волинського панства — Корецькі, Чарторийські, Пузини — опікувалися монастирями у власних маєтках, перетворюючи їх на комфортні установи, де утримувалися старі та поранені слуги, і не усвідомлювали потреби у вирішенні глобальніших проблем Церкви. Саме тому на Волині занепада Острозька академія і тривалий час не фундувався православний навчальний заклад рівня колегії. Православне панство “містечкового мислення” вважало за дешевше віддавати дітей у науку до єзуїтських колегіумів, ніж утримувати власний навчальний заклад, і після цього щиро дивувалося: чому діти “зраджують” православ'ю і стають католиками?

Зовсім інші погляди сповідувала прогресивна частина волинського нобілітету, яка мислила категоріями загальноукраїнського православ'я з виразною орієнтацією на Київ як на духовний центр України. Пригадати хоча б Раїну Гойську, яка власним коштом фундувала православний колегіум в Гощі, віддавши його під опіку Київського (а не Луцького!) братства та Київського митрополита Петра Могили. Двоє представників родини Єловицьких також віддали шану Києву та іншим святиням України. Так, Олександр Єловицький (Антонівська гілка родини) у тестаменті від 1647 р. обда-

¹⁸ ЦДАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 502–508 зв.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 231, оп. 1, спр. 38, арк. 256–259.

рував 12 монастирів, які представляли майже всі регіони тогочасної України – від Галичини до Лівобережжя включно. Серед них були обителі у Крехові, Уневі, Скитку, Угорницях, Лубнах (Мгарський), Кременці, Гощі, Почаєві, Луцьку, Тригорах і Мільчі. Проте на першому місці стояли монастирі Києва: Печерський, Братський та Межигірський²⁰. Кількома роками пізніше (1651 р.) Філон Єловицький (Савинська лінія) обдарував за тестаментом 13 церков та монастирів Західної України (зокрема у Філонові, Згарі, Почаєві, Луцьку, Кременці, Мильцях, Загорові, Зимному, Нізкіничаях, Любліні, Соколі та Мільчі), але окрім того осібно виділив досить солідну суму – 1 тис. злотих – “на всі київські церкви”²¹.

Цікавою та показовою є фундаторська діяльність Єловицьких на рівні власних діничних маєтків. Цікавою вона є передусім тому, що проливає додаткове світло на питання про релігійне життя освіченого православного шляхетства першої половини XVII ст. Наприклад, згаданий Філон Єловицький, будучи православним, не цурався певних релігійних традицій Римо-Католицької Церкви. Обдаровуючи за тестаментом фундовану ним церкву св. Філона в однойменному містечку, він серед інших дарів надав їй копію образу Пресвятої Богородиці Ченстоховської у срібній оправі, яка завжди шанувалася як найбільша святина католицької Польщі²². Такий незвичайний та коштовний дар навряд чи було б надано православному храму, якби сам Єловицький не був щирим шанувальником цієї чудотворної ікони.

Також заслуговує на особливу увагу фундаторська діяльність Олександра Єловицького, яку ми вважаємо за доцільне розглянути детальніше. Отже, в особистому житті він виявився людиною з загостреними релігійними почуттями. Прагнучи спокутувати гріхи та прислужитися Православній Церкві, якій він був щиро відданий, Олександр Єловицький 24 липня 1640 р. зробив найвизначнішу справу свого життя. Саме тоді він фундував знаний на Волині монастир Різдва Богородиці. Обитель було зведено на горі навпроти його родинного села Мільче у Кременецькому повіті. Власне, монастир фактично існував ще в кінці 30-х рр., але тільки зараз Єловицький надав йому офіційний фондуш. Отже, за задумом фундатора, в монастирі мало мешкати не менше восьми монахів, зобов'язаних дотримуватися спільножитних правил чернечого життя. Як патрон

²⁰ ІР НБУВ. Ф. 231, оп. 1, спр. 38, арк. 256–259.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 502–508 зв.

²² Там само.

новозаснованої обителі, Олександр Єловицький виявив рідкісний на той час лібералізм, поступившись правом подавання настоятеля монастиря – ченці самі мали обирати ігумена з-поміж себе. Мілецький монастир отримав значні маєтності: ґрунти й сіножаті біля мілецького ставу та під мілецьким лісом, щорічний чинш у сумі 100 злотих, а також забезпечення збіжжям²³. Окрім того, окрему фундацію на обитель зробила дружина Єловицького Єфросинія Потіївна, яка пожертвувала 2 тис. злотих капіталу²⁴.

2 вересня 1638 р., ще до надання офіційного фондушу на Мілецький монастир, Луцький православний єпископ Атанасій Пузина дав грамоту, в якій благословив намір Олександра Єловицького заснувати нову православну обитель. Владика досить ґрунтовно виклав суть спільножитного життя, яке мали вести мілецькі ченці, і надав монастирю ставропігійний статус²⁵. В січні наступного, 1639 р., таку грамоту надав Олександру Єловицькому Київський митрополит Петро Могила²⁶, а 1644 р. грамоту на ставропігію надав Мілецькому монастиреві Константинопольський патріарх Парфеній²⁷.

В подальші роки життя Олександр Єловицький не припиняв удосконалювати фундацію на Мілецький монастир, вбачаючи у цих добрих справах надію на прощення гріхів – своїх та своїх близьких. 1641 р. в сім'ї Єловицьких сталася сумна подія: помер син Олександра Єловицького Миколай. Вражений цим нещастям, батько померлого 30 вересня 1641 р. записав додаткову фундацію на обитель, надавши їй щорічну десятину з усіх ланів сіл Пирятин та Загірці. В обмін на це Олександр Єловицький зобов'язав ченців молитися за упокій душі померлого сина²⁸. Того самого дня з-під пера Єловицького вийшла ще одна фундація – цього разу на заснування при монастирі шпиталю. Останній мав розміщуватися в селі Мільче біля дороги, що вела з Луцька до Кременця, і був роз-

²³ Згідно з фундацією Олександра Єловицького монастир щороку мав отримувати 8 луцьких мір жита, 2 луцькі міри пшениці, 4 луцькі міри солоду. Див. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 93–98 зв.

²⁴ Згадану суму було пожертвовано згідно з тестаментом Єфросині Потіївни від 6 жовтня 1639 року. Капітал у сумі 2 тис. злотих в той час міг давати від 160 до 200 злотих щорічного чиншу. Див. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 58–59.

²⁵ ЦДАК України. Ф. 21, оп. 1, спр. 169, арк. 84 зв.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 55–55 зв.

²⁷ Там само, арк. 235–239.

²⁸ Див. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 99–100.

рахований на утримання шести осіб. Шпиталь отримував 30 злотих щорічного чиншу, забезпечувався продуктами харчування, одягом і паливом²⁹.

Коли Єловицький відчув, що його життєвий шлях доходить кінця, він почав ще активніше перейматися долею своєї фундації. Протягом 1644–1647 рр. Олександр Єловицький написав три тестаменти, турбуючись про прощення гріхів, знову і знову повертався до питання про забезпечення після своєї смерті Мілецького монастиря. Оскільки на 1646 р. (час написання другого тестаменту) будівництво обителі ще не завершилося, Олександр Єловицький виділив додаткові кошти на її зведення – 6,5 тис. злотих. Окрім того, на облаштування Мілецького монастиря було додатково записано 20 тис. злотих. Не забув тестатор і про щедре забезпечення продовольством робітників, що працювали на будівництві монастирського комплексу та укріплень навколо нього. Останні щороку на харчування мали отримувати 30 мац збіжжя, 6 фасок масла, 6 кіп сиру та 12 полтей солонини.

Водночас, власний похорон Олександр Єловицький хотів бачити скромним: тіло, загорнуте волосяним полотном, у непокритій труні мав везти до місця останнього спочинку лише один кінь. Натомість, як і годиться християнинові, тестатор подбав про добру пам'ять про себе, зобов'язавши наступника чотири рази на рік влаштовувати для убогих обід біля могили О. Єловицького. Робити це слід було на квітну суботу, 30 серпня, 4 грудня та в день смерті тестатора.

Ми досить детально розглянули питання про заходи Олександра Єловицького навколо розбудови та облаштування Мілецького православного монастиря. В контексті цього досить несподіваними видаються деякі подробиці особистого життя цього видатного фундатора та подвижника православ'я. Річ у тім, що дружина Єловицького – Єфросинія Потіївна – майже все життя дотримувалась унії. Представники двох конкурентних (іноді ворожих)

²⁹ Шпиталь, окрім чиншу, щорічно отримував: 6 сермяг та 12 сорочок, 4 мази жита, 1 мацу пшениці, 0,5 мази гороху, 0,5 мази круп, 1 бочку солі, 1 фаску масла, 1 копу сиру, 2 полті солонини, 8 бочок пива та 20 возів дров. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 101–103 зв. Пізніше у тестаменті Єловицький доповнив фундацію на мілецький шпиталь. Згідно з цим доповненням утриманці шпиталю мали отримувати по дві пари взуття щорічно. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 163–165.

українських Церков могли, виявляється, не тільки уживатися в одній сім'ї, але, як свідчать їхні тестаменти, мати один до одного дуже теплі почуття. В той час, коли Олександр Єловицький зміцнював православ'я у своїх маєтностях, його дружина шанувала чудотворні ікони у знаменитих відпустових центрах Уніатської Церкви – Жировицях та Володимирі. Перший тестамент Єфросинія Потіївна написала 1635 р., заповівши поховати своє тіло в уніатському монастирі св. Спаса у м. Дубно. При цьому вона обдарувала уніатські церкви та монастирі у Володимирі, Дубні, Жировичах та Хмелеві³⁰. Втім, Єфросинія Потіївна прожила ще кілька років і незадовго до смерті навернулася до православ'я. Як помітно з її другого тестаменту (1639 р.), сталося це завдяки згаданому Мілецькому монастирю, де вона отримала “wiele dobrodzieństw pańskich”³¹. Проте цікавим у цій ситуації є інше. Ставши православною та заповівши поховати своє тіло в Мілецькому монастирі, Єфросинія Потіївна не тільки не скасувала, але й підтвердила всі надання на уніатські храми Волині та Білорусі, згідно з її першим тестаментом³². Таким чином, родина Олександра Єловицького яскраво і переконливо продемонструвала можливість поєднувати в шляхетській свідомості відданість православ'ю з не менш щирою толерантністю до інших християнських конфесій.

Католицька гілка родини Єловицьких

Початок впливів католицизму на родину Єловицьких слід віднести до кінця XVI ст. Не виключено, що першими католиками-конвертитами у цій сім'ї могли бути Савин та Дмитро Єловицькі – діти Гнівоша Єловицького. Адже документально встановлено, що деякі їхні нащадки ревно сповідували католицизм. Так, син Савина **Якуб Єловицький** зрікся світу і став ченцем ордену оо. францискан. Традицію духовного подвигу в Католицькій Церкві продовжила онука Савина – **Софія Єловицька**, ставши черницею невстановленого ордену.

На нашу думку, покатоличеною слід вважати всю родину сина Савина Єловицького – кременецького підкоморія **Данила Єловицького**. У тестаменті від 1652 р. він виявив себе римо-католиком, заповівши поховати своє тіло в монастирі оо. францискан у

³⁰ ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 44–45.

³¹ Там само, арк. 58.

³² ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 58–59.

Межирічі³³. Ще через три роки (1655 р.) донька Данила **Анна Єловицька** склала тестамент, за яким, як і батько, побажала знайти вічний спочинок у межиріцькому костелі, заповівши на його користь 200 злотих³⁴. Визнала себе католичкою також імовірна донька Савина **Дорота Єловицька**, хоча й не назвала конкретного місця, де має бути поховано її тіло³⁵. Припускаємо, що саме в межиріцькому кляшторі відбував духовний подвиг уже згаданий Якуб Єловицький, і ця обставина започаткувала родинну традицію шанування цієї католицької святині. За таких обставин заснування при костелі родинного склепу було на той час звичним явищем.

Відданість католицизму засвідчила донька Дмитра (син Гнівша) Єловицького **Катерина Єловицька**, причому виявила себе щедрою фундаторкою: на Луцький кафедральний костел, де мало спочивати її тіло, вона заповіла досить солідну суму – 2 тис. злотих. Окрім того, доручила чоловіку (кн. Стефану Порицькому) подарувати церковним начинням цей костел та костел вишеградський³⁶.

Даних про навернення до католицизму представників Антонівської гілки родини Єловицьких у першій половині XVII ст. виявити поки що не вдалося. Як уже згадувалося, найвідоміший представник цієї родини – війський кременецький Олександр Єловицький – свідомо дотримувався православ'я, а конверсію до католицизму його сина **Мартина-Михайла Єловицького** найвірогідніше слід віднести до часів Хмельниччини.

Втім, члени родини Єловицьких не тільки поповнювали лави вірних Католицької Церкви, але й іноді завдавали їй певних прикростей. Причому неясно, чи лежали в основі непорозумінь між деякими представниками родини і Церквою суто майнові, чи також і релігійні мотиви. Так, Ілля Єловицький³⁷ був задіяний у скандалі, в основі якого лежала суперечка за право володіння двором у Луцьку, навколо монастиря св. Бригіди в цьому місті. Деякі заінтересовані особи, зокрема аріанського віровизнання, чинили відвер-

³³ ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 272, арк. 521–525.

³⁴ Там само. Спр. 280, арк. 581–584 зв.

³⁵ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 286–287 зв.

³⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 61 зв. – 63 зв. ЦДІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 24, арк. 227–230.

³⁷ Конфесію не встановлено – син Криштофа Єловицького (православний), брат Філона Єловицького (православний).

тий тиск на черниць, щоб змусити останніх піти на поступки і відмовитися від згаданого двору. Для цього біля стін кляштора вночі влаштувалися гульбища, які тримали черниць у постійній нервовій напрузі. Відзначився в цьому і пан Ілля Єловицький. Останній неодноразово приїздив зі своїми слугами до стін монастиря, де за розпорядженням пана до ранку організовувалися своєрідні “дискотеки”: влаштувалися танці, грала музика та співалися пісні. При цьому сам Єловицький, “танцюючи і співаючи”, диригував у вікна келій, в результаті чого черниці мусили йти на утрєню не спавши³⁸.

Єловицькі на захисті унії

Документів, які б підтверджували належність до вірних Уніатської Церкви осіб з родини Єловицьких, виявити поки що не вдалося. Проте в кінці XVI – на початку XVII ст. Єловицькі надали досить дієву політичну підтримку унії в період різкого загострення міжконфесійних стосунків у Речі Посполитій взагалі та на Волині зокрема. Так, 1598 р. за ініціативою волинських магнатів Станіслава Радзивілла та Юрія Чарторийського було прийнято звернення до короля і сенату з закликом не зважати на протиунійні виступи православних та висловленням повної підтримки діячам з'єднання. Серед інших представників волинського панства документ підписав королівський писар **Захарій Єловицький**³⁹. Вдруге Єловицькі виявили себе як протектори унії під час роботи повітового сеймика 1607 р. На ньому точилися запеклі дебати щодо правомірності надання Луцької єпископії Остафію (Євгенію) Єло-Малинському, уніату. Частина шляхетського зібрання виявила солідарність з уніатами і підтримала нового владика, подавши з цього приводу відпо-

³⁸ У позові до суду від 1648 р. бригадки з цього приводу свідчили: “А позваний зас Яловицький не маючи жадное потреби толко абы поводом прикрости могль выржати не обавляючис вин в праве противко таким ексьцессом постановленых до того двору рожными часы приежджаючи челяди своей вшелякое своеволи и распусты позволяя и вшелякие прикрости якие который з них могль выржати казал которые за дозволением и росказаньем одного с позваных Яловицкого пючи и збытечне уши паненские ображающий // воланя и розные галасы трески и спеваня песней вшетечных и музице кажучи грати под самыми дормитарами. А над то сам позванный пан Еловицький с челядью танцюючи и спеваючи в окна паньном законным дириговаль, там же стрелбу огнистую ку кляшторови выпускал и стрелял же аж искры на куритар под час силенциум и спаня их в ноци падали, где з боязни паньны законные часом и не сплячи на ютрню шли”. ЦДАІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 47, арк. 118 зв. – 119.

³⁹ АЮЗР. Ч. 1. Т. X. К., 1904. С. 500–501. Пам'ятки. Т. 3. Вип. 1. К., 2001. С. 102.

відну заяву до актових книг Луцького городського суду. Серед підписантів знаходимо підстоля волинського Криштофа Єловицького, королівського секретаря Захарія Єловицького та Данила Єловицького⁴⁰. Лояльне до унії ставлення виявив значно пізніше (1641 р.) Ілля Єловицький, який підтримав Володимирського єпископа Йосифа Баковецького у його протистоянні з Луцьким римо-католицьким біскупом Андрієм Гембицьким⁴¹.

На жаль, документи, які були в нашому розпорядженні, не дають можливості відповісти на запитання про те, якими мотивами керувалися Єловицькі, підтримуючи уніатів, адже нам не вдалося встановити жодного члена родини, який би був вірним Уніатської Церкви. Тим більше, що принаймні один з них – Криштоф Єловицький – згодом став членом Луцького православного братства, яке відіграло роль потужного антиунійного центру на Волині. Можливо, у своїх діях Єловицькі керувалися не стільки релігійними мотивами, скільки особистими симпатіями, ситуативною вигодою або корпоративною солідарністю. Не можна, однак, не помітити, що всі Єловицькі – протектори Унії – походили з представників Савинської гілки родини, де католицизм досить рано знайшов прихильників. Цілком можливо, що серед нащадків Савина Єловицького одночасно поширювалися також симпатії до унії та уніатів.

На зламі епох: Єловицькі в подіях Хмельниччини

1648 р. несподівано для сучасників розпочалася Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Добре відомо, що ця війна надовго зробила ворогами українців та поляків, проте мало згадується про те, що вона розділила також українське “руське” суспільство. Під Пилявцями, Збаражем та Берестечком “Русь козацька” в союзі з татарами зійшлася у смертельному двобої з “Руссю шляхетською”, яка не могла сприйняти ідеалів козацької революції, тому завзято билася під прапорами Речі Посполитої. Вчорашні захисники прав православної “Русі” – Киселі, Єловицькі, Гулевичі, Пузини та багато інших (не рахуючи уніатів та католиків, які також були частиною “руського народу”) – вели тепер непримиренну боротьбу з козацтвом, на прапорах якого

⁴⁰ Пам’ятки. Т. 3. Вип. 1. К., 2001. С. 134.

⁴¹ Там само. С. 268.

було накреслено гасло захисту православ'я. Українська шляхетська еліта, так і не виконавши своєї місії — консолідації “руського” народу та забезпечення йому гідного статусу в Речі Посполитій, невблаганно відсувалася на периферію історичного процесу. На її місце впевнено виходило козацтво, яке жорстоко, суперечливо, стихійно, але все-таки творило нову українську державність і разом з нею — нову епоху української історії.

Але будь-яка війна — справедлива чи несправедлива — це, передусім, кров, насильство і руїна. У її вогні гинула праця рук подвижника православ'я Олександра Єловицького. 1648 або 1649 р. — точну дату не встановлено — козацькі й татарські загони атакували його родинний маєток Мільче. Очевидно, слуги Мартина Єловицького намагалися чинити опір, інакше важко пояснити подальші дії козаків — увірвавшись до монастиря Різдва Богородиці, вони разом з татарами не тільки пограбували обитель (це звичне явище на війні), але також вирубали усіх до одного монахів. Потім підпалили монастир і разом з ним спалили тіла замордованих ченців⁴². Очевидно, козаки врешті зрозуміли, що вчинили святотатство, тому вийшли з ситуації з суто козацькою кмітливістю — про всяк випадок спалили трупи, адже в Україні існувало повір'я, що ніхто з загиблих від вогню чи потопельників не стане святим.

Втім, від воєнних дій потерпів не тільки монастир. Визволяючи український народ від “лядської неволі”, козацький уряд мав чимось розраховуватися зі своїми союзниками — татарами. Останні масово брали в ясир “визволених” українців і гнали їх у Крим. Ті, хто лишався, приєднувалися до повстанців або тікали світ за очі, рятуючи життя. В результаті, колись квітучі маєтки Єловицьких перетворювалися на згарища і руїни, де ледь жевріло життя. Наприклад, відразу після закінчення бойових дій під Зборовим (серпень 1649 р.) в маєтках войськового кременецького Михайла Єловицького лишилося: Мільче — 4 дими (за поборства Линецького було 23 дими), Загорці винищено повністю, немає жодного диму (за поборства Линецького було 11 димів), Пирятин і Волка Пирятинська разом — 3 дими (за поборства Линецького було 23 дими)⁴³. Не

⁴² “...одъца игумена и законъниковъ того ж монастира татарове з козаками одных в церкве а других в монастыре и за монастыром тираньско позабияи поморьдовали и монастырь самы запаливъшы тые тела попалили...” ЦДАІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 267, арк. 85–85 зв.

⁴³ ЦДАІАК України Ф. 21, оп. 1, спр. 171, арк. 91а зв. — 92.

кращою на 1651 р. була ситуація з маєтками Філона Єловицького. З його особистих свідчень випливає, що з усіх маєтків відносно вціліли місто Філонів та село Міхновиці. Інші його володіння: Ланівці, Млинівці, Ожишківці, Забужани, Новгородичі та двір у Кременці було спустошено⁴⁴.

В часи Хмельниччини Єловицькі займали відповідальні посади у повітових центрах Волинського воєводства. Практично всі вони — війський луцький Самійло Єловицький, війський володимирський Філон Єловицький, війський кременецький Мартин Єловицький та інші члени родини — були задіяні в бойових діях проти козаків під прапорами Речі Посполитої. Доля одного з них — Самійла Єловицького — склалася трагічно. Восени 1648 р. він у складі шляхетського ополчення Волинського воєводства виступив у похід проти козаків і татар, брав участь у битві під Пилявцями. Після розгрому польського війська Самійло негайно помчав до родового маєтку Пласке, маючи намір урятувати старого батька, який лишався там. Проте він спізнився — його батько Данило Єловицький встиг вийхати з Плаского перед самим приїздом сина. Самійло затримався в маєтку лише на добу, але ця затримка виявилася для нього фатальною — Пласке зненацька було захоплене повстанцями, які склалися з покозачених селян сусідніх маєтків Домнінка Заславського та Анни Острозької. Єловицького схопили і почали катувати, намагаючись вивідати місця, де було заховано родинні скарби. Самійло мовчав, і врешті покозачені селяни, втративши терпіння, стратили його. Тортури і смерть війський луцький прийняв достойно, тому роздратовані повстанці під страхом жорстоких кар заборонили селянам Плаского ховати його тіло⁴⁵.

Зрозуміло, що Єловицькі не могли сприйняти ідеалів козацької революції, тим більше — розгледіти крізь дим пожеж та руїну власного життя велику історичну перспективу для України, яка відкривалася подіями Хмельниччини. Саме в цей час поступово відходило з життя (природнім шляхом або в боях) ціле покоління волинського шляхетства, життєвим кредо якого була вірність православ'ю та Речі Посполитій. Нове покоління виховувалося в зовсім інших реаліях, у яких православ'я було ідеологічним прапором ворожих Речі Посполитій сил — козацької України та Москви. Не дивно, що ця обставина стала одним з чинників покатоличення та полонізації

⁴⁴ ЦДАІАК України Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 505.

⁴⁵ Там само, спр. 85, арк. 225–227 зв.

українського шляхетства. Не оминула ця перспектива і Єловицьких. Приблизно в часи козацьких воєн залишив православ'я та перейшов до католицизму Мартин Єловицький, після чого згадки про православних членів цього роду в документах уже не простежуються.

Висновки

Отже, в історії родини Єловицьких яскраво втілилася історія цілого покоління українського шляхетства кінця XVI – першої половини XVII ст. Цей рід був типовим представником економічно сильних шляхетських родин, які внаслідок раціональної господарської діяльності не тільки не втратили, але й примножили родинні маєтки. Ця обставина, а також родинні зв'язки, вивела Єловицьких до кола впливових і авторитетних родів Волині середнього достатку, що дало можливість його представникам зайняти відповідальні посади в апараті місцевої влади. У житті цієї родини також яскраво віддзеркалилися найважливіші процеси релігійного життя в Україні. Його характерні риси – багатоконфесійність і релігійна толерантність у сумі з фундаторською діяльністю та добродійністю були характерною особливістю освіченої та здатної мислити частини волинського нобілітету того часу.

Водночас, попри всі чесноти, родина Єловицьких була складовою частиною шляхетського суспільства з усіма його недоліками та стереотипами. Того самого суспільства, яке не зуміло виконати стратегічної місії світської еліти, яка полягає в консолідації творчих сил свого народу. Тієї самої еліти, яка “проспала” проблему козацтва – третього зайвого в союзі Польщі та Литви. В результаті Україна втратила Єловицьких, а Єловицькі втратили Україну. І лише давній Мілецький монастир на Волині, переживши розрухи і війни, ще довго нагадував про їхнє українське минуле.